

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля

Розглянуто проблему періодизації історії пізнання природи і ландшафтів Східного Поділля; зазначено, що виокремлені етапи різні за проміжками часу та змістом подій, однак реально відображають процес формування сучасних ландшафтів містечок досліджуваного регіону. Наявний матеріал дав можливість виокремити такі етапи пізнання природи і ландшафтів Східного Поділля: початковий (до XIX ст.) упродовж якого містечка лише зароджувались; історико-природознавчий (XIX – 20-ті роки XX ст.) – етап сумісного пізнання історії формування і природи містечок; краєзнавчий (30 – 80-ті роки XX ст.) – переважали місцеві краєзнавчі конструктивно-географічні дослідження містечок Східного Поділля, ландшафтознавчий (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Зазначено, що підвищена зацікавленість науковців, зокрема географів, істориків, етнографів до пізнання сучасних містечок досліджуваного регіону призвела до розвитку нового напрямку у пізнанні цих селитебних структур – етноландшафтознавчого, а також зросла кількість публікацій туристично-рекреаційного спрямування.

Ключові слова: Східне Поділля, містечка, природа, ландшафти, пізнання, етапи.

Буряк-Габрись И.О. Этапы познания природы и ландшафтов городков восточного Подолья.

Рассмотрена проблема периодизации истории познания природы и ландшафтов Восточного Подолья; указано, что выделены этапы разные по промежутками времени и содержанию событий, однако реально отражают процесс формирования современных ландшафтов городков исследуемого региона. Имеющийся материал позволил выделить следующие этапы познания природы и ландшафтов Восточного Подолья: начальный (до XIX в.) В течение которого городка только зарождались; историко-природоведческий (XIX – 20-е годы XX в.) – этап совместного познания истории формирования и природы городков; краеведческий (30 - 80-е годы XX в.) – преобладали местные краеведческие конструктивно-географические исследования городков Восточного Подолья, ландшафтный (90-ые года XX в. – начало XXI в.) Отмечено, что повышенная заинтересованность ученых, в частности географов, историков, этнографов к познанию современных городков исследуемого региона привела к развитию нового направления в познании этих селитебных структур – этноландшафтоведческого, а также возросло количество публикаций туристско-рекреационного направления.

Ключевые слова: Восточное Подолье, города, природа, ландшафты, познания, этапы.

Buriak-Gabrys I.O. Stages knowledge of nature and landscapes skirts the eastern towns. The problem of periodization of the history of knowledge of nature and landscapes of Eastern Podillia; stated that singled out stages for various intervals and content of the events, but realistically reflect the formation of modern landscapes towns studied region. Available material made it possible to identify the following stages of knowledge of nature and landscapes of Eastern Podillia: start (to the nineteenth century.) During which the town just emerging; Historical and Natural (XIX – 20 years of the twentieth century.) – stage joint formation of knowledge of the history and nature camps; Local History (30 – 80 years of the twentieth century.) – dominated local history, local structural and geographical research campuses Eastern Podillia, landscapes (90 yars XX s. – XXI s.) It is noted that the increased interest of scientists, including geographers, historians, ethnographers to the knowledge of modern towns studied region led to the development of a new direction in the knowledge of the settler structures – ethno landscapes and increased the number of publications tourist and recreational areas.

Key words: Eastern skirts, towns, nature, landscapes, cognition, phase.

Наявність проблеми. Містечка на східному Поділлі почали формуватися з часів Київської русі, активно розвивались упродовж XVII – XIX ст., перебудовувались протягом XX ст. і реконструюються з початку XXI ст. З ландшафтознавчого погляду – це надзвичайно цікаві селитебні структури, хоча

географи і ландшафтознавці їх виокремили та розпочали відповідні дослідження лише на початку XXI ст. Активізація досліджень містечкових ландшафтів зумовлена їх своєрідною історією формування, наявністю оригінальних пам'яток, сучасною перебудовою та значимістю у житті і діяльності людей. Зарубіжний і наш досвід показують, що у подальшій розбудові містечкових ландшафтів та їх дизайнерському оформленні виняткове значення мають попередні дослідження, їх природи і ландшафтів, що дадуть змогу зберегти оригінальні образи кожного містечка Східного Поділля.

Аналіз попередніх досліджень проведено у процесі розкриття теми.

Мета – виокремити і обґрунтувати етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля.

Результати досліджень. Загалом, українське, зокрема й подільське, «містечко – надзвичайно цікавий і мало вивчений соціальний, культурний, етнографічний феномен, що терпляче чекає на своїх дослідників» [6, с. 4]. Тим більше, що використання поняття «містечко» просторово обмежене: «... в Україні, Білорусі та близько прилеглих до них областях» [6, с. 4]. Подальша розбудова містечок, формування їх оптимальної структури буде нераціональною без детальних ландшафтознавчих досліджень територій містечок та прилеглих до них ландшафтів. Це особливо актуально у зв'язку з наданням містечковим громадам можливостей самостійно вирішувати місцеві проблеми.

Аналіз літературно-картографічних й, особливо архівних матеріалів, дає змогу в процесі пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля виокремити кілька етапів. За проміжками часу, наявністю відповідного матеріалу та змістом – вони різні, однак реально відображають стан пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля упродовж кожного етапу.

Початковий етап (до XIX ст.) У перших письмових описах природи (грецькі та римські античні джерела) згадок про містечка немає. Їх тоді ще не було, або наявні поселення не сприймалися як містечка. Значно пізніше, у процесі становлення Київської Русі (IX-XIII ст.), уже зафіксовані значні за розмірами та кількістю населення міста (містечка?) та укріпленні поселення, переважно у західних районах Поділля (Галич, Терембовля, Смотрич та ін.). Вони приурочені до крутих схилів, підвищень або «мисів» долин річок. Східні райони Поділля були слабо заселені, а після татаро-монгольського нашествия являли собою «дикі поля». Однак, і тут упродовж IX-XIV ст. поступово формувались поселення, які у подальшому переростали у містечка. Відомості про особливості їх природи й, частково, ландшафтну структуру, є у літописах, подорожніх нотатках, хроніках, описах пожитків замків тощо. Краще описані природа та населення містечок, особливо тих, що формувались на основі фортець, замків та інших оборонних споруд.

У XI-XVI ст. Поділля поступово заселяється і починається активне освоєння його природних ресурсів. Уже у XVII-XVIII ст. лісостеп Правобережної України являє собою добре розвинутий у господарському відношенні регіон. Це зафіксовано у «Хроніці» Г. Шеделя (1443 р.), «Оглядах українських земель» та ін. Містечкам у цих виданнях не приділено належної уваги, однак уже чітко зафіксоване їх просторове розташування, людність й, частково, згадані окремі природні компоненти – рослинність (ліси), тварини (мисливські види) та водні комплекси. Це підтверджується описами пожитків замків, зокрема, Брацлавського за 1552 р. «Зубров, олений, лисиц і іншого звіру множество і бобров по речках, рыб, зьлаща верозубов, меду там офистость великая...» [4, с. 38].

Багата природними ресурсами та слабко заселена Правобережна Україна, зокрема й Поділля, зацікавили у XVI-XVII ст. західних європейців. Відомо понад 50 західноєвропейських авторів оригінальних творів, у яких описана (або є окремі відомості) природа Поділля [3, 4]. Серед них переважали французи, італійці, німці та поляки: М. Міхові та, М. Граціані, А. Гвагнін, Р. Сиротка, Г. Боплан та інші. Безперечно, що зразком опису України, зокрема й Поділля цього етапу, є книга французького інженера-фортифікатора Г. Боплана «Опис України...» (1650 р.). Крім цінних історичних, етнографічних та географічних відомостей про окремі містечка Поділля, особливо їх фортифікаційні споруди, у них опублікована перша на той час, детальна карта, де показано й просторове розташування містечок та сіл. У цьому «Описі України...» наведена характеристика окремих (гірські породи, рельєф, води, рослинний і тваринний світ) компонентів природи, зокрема містечок Зіньків, Бар, Брацлав, Вінниця та ін., вперше зроблена спроба оцінити їх придатність для будівництва оборонних споруд та ведення господарства. За описами природи і господарства містечок Східного Поділля, місцевими та Західноєвропейськими авторами, особливо у XVI-XVIII ст., можна частково відновити і ландшафтну структуру, що формується під впливом місцевих природних умов та етносів, які їх освоювали.

Історико-природознавчий етап (XIX – 20-ті роки XX ст.). За обсягом зібраного та опублікованого матеріалу, детальністю описів, цей етап суттєво виокремлюється в історії пізнання природи, населення й господарства містечок Східного Поділля. Це було зумовлено активним заселенням Поділля та інтенсивним господарським освоєнням його природних ресурсів, що вимагало детальних знань й про селитебні структури регіону. Серед оригінальних робіт XIX – початку XX ст., де є цікаві відомості про природу, населення й господарство містечок Східного Поділля, виокремлюються історико-географічні, історико-географо-етнографічні, історико-географо-статистичні, військово-статистичні та інші. Особливу групу складають праці теологів, та видання Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а також церковних служителів окремих приходів [4, 7]. Крім описів приходів, їх прибутків та прихожан, у цих виданнях детально охарактеризовано церковні землі та ліси, річки і болота, частково ремесла, що належали тим чи іншим парафіям у містечках чи селах. По суті, це були перші елементарні характеристики ландшафтної структури окремих ділянок містечок Східного Поділля.

Детальний аналіз опублікованих упродовж цього етапу праць стосовно природи і ландшафтів містечок Східного Поділля потребує окремого аналізу. Тут розглянемо лише найбільш визнанні й оригінальні з них.

У 1800 році опубліковано топографічний і камеральний опис Подільської губернії Екстера, який у 1819 році був дещо доповнений В. Рудницьким [1]. У цьому описі не лише названо містечка Поділля, але у зв'язку з тим, що Екстер був губернським землеміром, вперше більш менш детально охарактеризовані їх топографічні особливості та структура зайнятих земель. Загалом, у першій половині XIX ст. дослідженнями містечок Поділля займалися польські історики, географи, етнографи, у другій і на початку XX ст. – польські та руські, частково українці. Зокрема, щодо містечок виокремлюються праці В. Марчинського «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії», О. Пшездєцького, М. Белінського та Т. Ліпінського. У цей час заслуговували на увагу історико-географічні нариси, що друкували у відомчому часописі «Журнал Министерства Внутренних дел». Особливо цікавими є статті А.В. Каменського «Очерк местечек в губерниях Киевской и Подолской» (1844р.), В. Марчинського

«Сведения о Подольской губернии» (1836р.), а також низка статей про Кам'янець-Подільський, Ольгопіль, Могилів-Подільський, Ямпіль, Літин та ін. Це теж комплексні описи містечок, однак, характеристика їх природи уже є обов'язковою, що дозволяє використовувати ці статті зараз у процесі ретроспективного аналізу природи і ландшафтів містечок Східного Поділля. Своєрідним підсумком вивчення Поділля загалом й, зокрема, його містечок, було видання генеральним штабом Росії десятого тому «Военно-статистического обозрения Российской империи» (1848-1850). У цьому обзорі майже у кожному містечку описані белігеративні ландшафтні комплекси, їх стан та можливості використання, звернено увагу на поверхневі форми, водні об'єкти та ділянки лісу, які можна використати для оборони містечка. Крім цього, «Подільські Єпархіальні відомості» упродовж XIX ст. опублікували понад 100 історико-статистичних і географічних описів міст, містечко і сіл Поділля. На рубежі XIX і XX ст. краєзнавці згуртовані Є.Й. Сіцинським і М.І. Яворським зібрали і здебільшого опублікували понад 1,5 тисячі документальних описів містечко і сіл Подільської губернії, з яких ще й зараз збереглося 600. Найдетальнішими є описи міст і містечок Літина, Летичева, Ямполь, Зінькова, Балина Кам'янецького, Вільховця Ушицького та інших повітів. До описів додаються плани, карти, схеми, проекти, які успішно можна використовувати при складанні часових зрізів ландшафтознавчих карт містечок Східного Поділля.

У другій половині XIX ст. О.С. Афанасьєв-Чужбинський детально описав окремі компоненти природи, побут та, частково, етнокультурні аспекти містечок Подільського Придністер'я. У 80-90-х роках XIX ст. В.Г. Гульдманом опубліковані дві оригінальні праці: «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису» та «Населенні місця Подільської губернії», у яких зібрано історико-географічні та культурологічні матеріали стосовно містечок і сіл регіону. О.П. Крилов у 1905 р. видає «Населенні місця Подільської губернії». Суттєвим доповненням до описів природи містечок Поділля у цих виданнях були історико-статистичні характеристики усіх приходів і церков Подільської єпархії опубліковані у 1901 році. Цікаві, але невеликі за обсягом матеріали, щодо природи і ландшафтів містечок Східного Поділля є у семитомному виданні (1872-1877) результатів фольклорно-етнографічного і статистичного обстеження сіл і містечок, здійсненого експедицією під керівництвом П.П. Чубинського у 1869 році.

Зазначенні історико-статистичні та географічні описи містечок Східного Поділля не є різнорозмірними за якістю та об'єктивністю наявного матеріалу. Однак, вони найбільш повно характеризують тогочасну природу, ландшафти, населення й господарство цих своєрідних селитєбних структур досліджуваного регіону.

Краєзнавчий етап (30 – 80-ті роки XX ст.). Виокремлення цього етапу зумовлене активним розвитком краєзнавчих товариств наприкінці 20 і у 30-х роках XX ст. Зокрема у Вінниці В.Д. Отамановським у 1924 р. засновано Кабінет з виучування Поділля завдання якого було вивчення пам'яток старовини, мистецтва і природи, бібліотечно-бібліографічна, науково-освітня і методична робота. Серед праць де є цікаві описи містечок Східного Поділля виокремлюється «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927), С.І. Городецького «Сільське господарство Поділля перед першою світовою війною» (1929). У 1927-1931 вперше було видано чотири томи «Історико-географічного збірника», де започатковано статті з історії географії та краєзнавства Поділля, серед яких і краєзнавчі описи містечок. З 1928 року В.О. Гериневич починає видавати невеликі за обсягом нариси для туристів: «Екскурсант Кам'яниччини» та «Порадник екскурсанта Кам'яниччини», які можна

вважати як перші зразки туристично-краєзнавчих описів окремих містечок. У подальшому, цей же автор у журналі «Краєзнавство» друкує низку статей з етнокраєзнавчим ухилом, але через призму містечкових ландшафтів (вплив різних народів на формування ландшафтної структури містечок та їх довкілля).

У 40-80-х роках ХХ ст. значний внесок у краєзнавчі дослідження містечок Східного Поділля, як і Поділля загалом, зробили археологи та історики й, частково, філологи. Особливо виокремлюються праці Е.Ю. Кричевського, М.Я. Рудинського, матеріали Південно-Подільської археологічної експедиції під керівництвом М.І. Артемонова. Як результат у 1946 році була захищена одна з перших краєзнавчих кандидатських дисертацій В.Д. Отамановським «Вінниця як тип українського міста південного правобережжя XV – XVI ст.», а у 1947 році О. Баранович проаналізував етносоціальну структуру містечок Правобережної України, де уже чітко прослідковується вплив різних етносів і на ландшафтну структуру окремих містечок Східного Поділля. Своєрідним проривом у процесі пізнання містечок Поділля було видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», серед яких і том присвячений Східному Поділлю – «Вінницька область» (1972 р.)

У 80-их роках ХХ ст. до краєзнавчих досліджень містечок Східного Поділля, крім істориків починають активно залучатись й географи, зокрема Чернівецького університету і Вінницького педінституту. Виокремлюються праці Л.І. Воропай, М.О. Куниці, П.М. Лебедева, Г.І. Денисика та ін. До цього часу не втратила свого наукового значення невелика за обсягом книга Л.І. Воропай та М.М. Куниці «Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Поділля» (1982), де вперше містечка розглянуті як структурний елемент селитебної системи Східного Поділля. Активніше проводяться й краєзнавчі конференції та публікуються збірники їх матеріалів: «Проблеми історичної географії» (1982), «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» (1986) та інші.

Ландшафтознавчий етап (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.). Упродовж цього етапу продовжувались активні краєзнавчі, особливо історико-краєзнавчі, дослідження містечок Східного Поділля. На цій основі розпочинається ландшафтознавче пізнання містечок, передвісником якого були краєзнавчі нариси «Містечка Східного Поділля» із серії «Земля Подільська», яку започаткували географи Вінницького педуніверситету у 1998 році. У цих нарисах не лише історико-географічні дані, але й перша спроба частково розглянути структуру окремих містечок Східного Поділля, зокрема Бару, Мурованих Куриловець, Хмільника, Немирова, Тульчина та інших.

Упродовж цього етапу історико-культурно-географічні особливості формування селитебної мережі Поділля, зокрема й культурні ландшафти містечок Східного Поділля, розглянуто в численних працях українських географів та істориків, узагальнення яких зроблено у працях В.М. Воловика, та, частково, В. Кокуса, Р.В. Низькошапки, Н. Дністрянської та інших. З погляду антропогенного ландшафтознавства, містечкові ландшафти Східного Поділля вперше розглянуті у двох монографіях серії «Антропогенні ландшафти Поділля» – «Селитебні ландшафти Поділля» [3] і «Сільські ландшафти Поділля» [5]. У цих монографіях чітко виокремлюється підклас містечкових ландшафтів, показано їх місце у структурі селитебних ландшафтів, частково обґрунтовано основні ознаки та розроблено шляхи раціонального використання й охорони містечкових ландшафтів Поділля.

Підвищена зацікавленість географів і ландшафтознавців до містечкових ландшафтів призвела до виокремлення нового напрямку у пізнанні сучасних

ландшафтів цих селитебних структур – етноландшафтознавчого. Це знайшло своє відображення у монографії В.М. Воловика «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля» [1]. У монографії розглянуто особливості формування, розвитку та структури етнокультурних ландшафтів містечок Поділля, їх культурні ознаки, прогнозовано можливі шляхи оптимізації містечкових ландшафтів у майбутньому.

Продовжуються дослідження містечок Східного Поділля археологами, істориками, екологами і краєзнавцями. Збільшилась кількість і зросла якість публікацій туристично-рекреаційного спрямування, що дозволяє активніше використовувати ландшафтознавчі напрацювання у цій сфері раціонального використання містечок Східного Поділля. Ландшафтознавців частіше запрошують до розробки генеральних планів і схем розвитку, як окремих частин містечок (Турбів, Немирів, Бар), так і їхніх територій з врахуванням подальшого розширення. При цьому суттєве значення має ландшафтний дизайн містечок Східного Поділля, у процесі використання якого застосовується досвід зарубіжних науковців (м. Бар, Тульчин, Хмільник).

Висновок. Дослідження містечкових ландшафтів лише розпочалися. Виділені етапи пізнання цих досліджень у майбутньому будуть суттєво доповнені, а можливо й розділені на окремі періоди. Це дасть змогу чіткіше зрозуміти сучасний етап пізнання містечкових ландшафтів, детальніше дослідити їх ландшафтну структуру. Особливу увагу необхідно звернути на пізнання природи і ландшафтів дослідниками у ХІХ – на початку ХХ ст., коли сформувалася їх структура і містечка почали виокремлюватись як своєрідні селитебні ландшафти.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолья / Л.И. Воропай, М.Н. Куница. – Черновцы, ЧГУ, 1982. – 90 с.
3. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська. – Вінниця: Теза, 2006. – 256.
4. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2011. – 184 с.
5. Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн. – Вінниця: ПП ТД Едельвейс і К, 2012. – 200 с.
6. Містечка Східного Поділля: краєзнавчі нариси / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Тезис, 2002. – 92 с.
7. Семашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подольи / М. Семашкевич. – Каменец-Подольский, 1875. – 186 с.
1. Volovik V.M. Yetnokul'turní landshafti místechok Podíllya / V.M. Volovik. – Vínitsya: VNTU, 2011. – 270 s.
2. Voropay L.I. Selitebnyye geosistemy fiziko-geograficheskikh rayonov Podol'ya / L.I. Voropay, M.N. Kunitsa. – Chernovtsy, CHGU, 1982. – 90 s.
3. Denisik G.Í. Selitební landshafti Podíllya / G.Í. Denisik, O.Í. Babchins'ka. – Vínitsya: Teza, 2006. – 256.
4. Denisik G.Í. Prirodnicha geografíya Podíllya / G.Í. Denisik. – Vínitsya: YekoBíznesTsentr, 2011. – 184 s.
5. Denisik G.Í. Síl's'kí landshafti Podíllya / G.Í. Denisik, A.G. Kízyun. – Vínitsya: PP TD Yedel'veys í K, 2012. – 200 s.
6. Místechka Skhídного Podíllya: kraêznavchí narisi / Za red. G.Í. Denisika. – Vínitsya: Tezis, 2002. – 92 s.
7. Semashkevich M. Istoriko-geograficheskij i etnograficheskij ocherk Podolii / M. Semashkevich. – Kamenets-Podol'skiy, 1875. – 186 s.

Подано до редакції 28.08.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик